

AĞAYEVA XATİRƏ

T.e.n.

E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİNİN TARIXI –
MƏDƏNİ KÖKLƏRİ (QARAQOYUNLU DƏRƏSİ VƏ GÖYÇƏ MAHALININ MİSALINDA)**

Açar sözlər: gəlmələr, yerli əhali, maddi-mədəniyyət nümunələri, köçürmə siyasəti.

Ключевые слова: приезжие, местное населения, материальные культурные ценности, политика периселения.

Key words: comes, indigenous population, exemples of material culture, politics of moving.

Qərbi Azərbaycan əhalisi haqqında müəyyən elmi araşdırma, indiki Ermənistan ərazisi nəzərdə tutulur. 1988-ci ilə qədər bu «qondarma» respublikanın ərazisində azərbaycanlılar özlərinin dədə-baba yurdunda yaşayırdılar. O zamana qədər, daha dəqiq ifadə etsək 1918-1920-ci illərə qədər ümumiyyətlə belə bir coğrafi anlayış yox idi. Əcnəbi səyyahların əsərlərində indiki Ermənistan ərazisi Azərbaycanın qərb bölgəsi kimi göstərilirdi. Baxmayaraq ki, XVII əsrin I yarısından, yəni I Pyotrun Rusiya imperiyasının hakimiyyətinə gəldiyi zamandan 1828-ci ilə qədər Cənubi Qafqaz ərazisində Haylar - ermənilər yalnız yerli azərbaycanlıların, xidmət sahəsində çalışanlardan ibarət idilər. I Dünya müharibəsinin sonlarından etibarən isə Romanovlar sülaləsi devrildikdən sonra ermənilər fürsətdən istifadə edərək, yalnız özlərinə məxsus üsullarla Qafqaz ərazisində, daha dəqiq Azərbaycanın qərb torpaqlarındaminillərlə tarixin siyasi səhnəsində silinən Ermənistan dövlətini yaratmağa başlayırlar. Xristian dünyasının qurmuş olduğu planlara görə onlar indii məskunlaşdıqları torpaqlara zorla köçürülməyə başlayırlar. Bununla da Qərbi Azərbaycanın minlərlə yaşadıkları doğma torpaqlarında «gəlmələr» məskunlaşmağa başlayırlar.

Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu dərəsi deyilən böyük bir mahalında və Göyçə qolu ətrafında yaşayan əhali xüsusi müqavimət göstərərək yaşadıkları yerdə erməni kəndlərinin salınmasına icazə verməmişlər. XIX-XX əsrin əvvəllərində hər iki mahalın bəzi yerlərində zorla ermənilər üçün kiçik məhəllələr yaradılmağa başlayırlar. Bütün göstərilən səylərə baxmayaraq, «qonaq» kimi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmağın mümkün olmayacağını çox tez anlamışlar. Görünür, azərbaycanlı türklərinin qorxusundan özləri üçün daimi qalacaq yerləri də yaratmamışlar. İkinci əsas səbəb, sorğu apardığımız qaraqoyunlular və göyçəlilərin fikirlərinə görə, əsasən sıx meşəlik və dağlıq yerlərdə olan bu mahalda həm heyvandarlıq, həm də bostançılıqla məşğul olmaq ermənilərə nəsib ola bilməyəcək xəşbəxtlik idi. Onlara Azərbaycanın torpaqlarında yad və müvəqqəti olduqlarını həmişə dərk edirdilər, ona görə də həmişə xidmət sahəsində – bənna, dərzi, pinəçi, rəngsaz və digər yerlərdə vaxt keçirirdilər.

Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəniyyətinin tarixi kökləri bütün azərbaycanlıların əcdadları ilə bağlıdır.

Sovetlər dönəmində etnoqrafiya elminin formalaşmasında mühüm rolu olan Y.V.Bromley və Q.Y.Morkova Cənubi Qafqazda yaşayan yerli azərbaycanlıların maddi-mədəniyyətinin tarixi köklərini, xüsusilə «Müasir Ermənistanın, Cənub-Şərqi Gürcüstanın və Azərbaycanın qərb bölgələrində özünəməxsus daşdan tikilmiş yaşayış evləri quruluş etibarı ilə bəzən dərin özülü olan, pilləkanvari ağacdən damının üzəri torpaqla örtülməsini qeyd edirdilər. Bu cür yaşayış evləri Cənubi Qafqaz ərazisində ən qədim dövrlərdən məlum olmuş və əsasən Ön Asiyanın oturaq əhalisinin qazma tipli evləri ilə bağlı olduğunu göstərirdilər»(1). Daşdan tikilmə bu cür həm sadə, həm də kifayət qədər möhkəm özülü olan evlər Qərbi Azərbaycan ərazisində keçən əsrdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Tixut yaşayış yerindən, Üçmüəzzin ətrafında aşkar edilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə

belə evlər Cənubi Qafqazda tunc dövründən məlumdur(2). (Археология СССР, Т. IV. М., 1982, s.282-284).

Etnoqraflar bu cür evlərin tikintisini təbii şəraitlə əlaqələndirirlər. Qərbi Azərbaycanın araşdırdığımız əraziləri coğrafi baxımdan Türkiyə ilə həmsərhəddirlər. Qədim ticarət yollarının ön Asiya ölkələrindən Aralıq və Qara dəniz sahillərinə, oradan Cənubi Qafqaza qədərki magistralının bir hissəsi olan Qaraqoyunlu və Göyçə mahalı strateji baxımdan çox mühüm ərazidə yerləşirlər. Ən qədim dövrlərdən Türkiyə vasitəsilə xarici ölkələrlə əsasən ticarət əlaqələri saxlayan yerli əhali burada 1920-ci ilə qədər, yəni sovetlər quruluşu qələbə çalana qədər əcnəbi ölkələrlə həmişə müəyyən təmasda olmuşlar.

Qərbi Azərbaycan torpaqlarının xəritəsinə nəzər saldıqda buranın Zaqafqaziyanın cənub hissəsində yerləşməsi, şimaldan Gürcüstan Respublikası ilə şərq və cənub şərqdən bu günkü Şimali Azərbaycanla, qərbdən Türkiyə ilə, cənubdan İranla həmsərhəd olduğu görünür. Bu sərhədlər daxilində yerləşən ərazilərdə türk tayfalarının sıx məskunlaşması e.ə. II minillikdən başlayaraq intensiv xarakter alması elmə məlumdur. Bu ərazilər hələ e.ə. VI əsrin sonlarında Əhəmənilər, e.ə. III əsrin axırlarında selevkilər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Selevkilər imperiyasının zəifləməsi ilə araşdırdığımız torpaqlar Qafqaz Albaniyasının tərkibində olmuşlar. Əsasən türk-oğuz tayfaları tərəfindən məskunlaşan Qərbi Azərbaycan ərazisində 16 böyük mahal olmuşdur – Ağbaba, Şörəyil, Lori, Pəmlək, Dərələyəz, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Talin, Zərdarabad, Karbibasar, Dərəçiçək, Ataran, Zəngəzur, Qaraqoyunlu və Göyçə. Bunlardan Qaraqoyunlu və Göyçə arasında çox qısa bir məsafə – aşırım Murguz dağından keçirdi. Dəniz səviyyəsindən 2000 m-ə qədər yüksəklikdə yerləşən Göyçə gölünün adı olduğu kimi ilk dəfə «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanında çəkilmişdir. Hər iki mahalın ərazisində 10-larla irili, xırdalı göllər var idi. Amma bunlardan ən böyüyü və dərinini Göyçə akvatoriyasıdır. Tarixi məlumatlara görə bu ərazi III-V əsrlərdən 1387-1388-ci illərə qədər Çuxursədliyi, 1387-1388-ci illərdən 1969-cu ilə qədər Vardenis olmuşdur.

Qaraqoyunlu dərəsində yerləşən kəndlərin də adları, yəni toponimləri, hidronimləri, oykonimləri, antroponimləri buranın əhalisinin avtohton, aborigen olaraq minillərlə doğma torpaqlarında yaşamışlar. Hər iki mahalın maddi-mədəniyyətin tarixi kökləri yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ümumazərbaycan tarixindən ayrılmaz olaraq, onun bir hissəsidir.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda tarix elminin banisi olan A.Bakıxanov yazmış olduğu «Gülüstani-İrəm» adlı fundamental əsərində qeyd edirdi ki, «əgər bu diyarın qədim tarixini, yəni onun yazılı qaynaqlarını, əfsanələrini, dillərini, yer adlarını izləmək mümkün olsaydı onda yerli əhalinin kökünü də daha dəqiq öyrənmək olardı».(A.Bakıxanov, Gülüstani-İrəm,s.17). Sözsüz ki, A.Bakıxanovun yaşadığı zamanda bu günkü qədər elmi nəşrlər, araşdırmalar yox idi. Bu səbəbdən alim əsasən eşitdikləri haqqında müəyyən ehtimallar irəli sürürdü. Sovetlər dövründə Azərbaycanın Altay-türk dil qrupunun oğuz qolu tərəfindən məskunlaşması prosesi həm yerli, həm əcnəbi alimlər tərəfindən bir neçə dövrə bölünmüşdü.

Azərbaycan xalqının etnogenezinin görkəmli araşdırmaçı alimi A.S.Sumbatzadə bu barədə öz fikirlərini belə izah edirdi. «Azərbaycan xalqı kökünü küti-lullubilərdən, monneylərdən, atropatenalılardan və albanlardan gətirən yerli avtohton əhalinin assimilyasiyası nəticəsində formalaşmağa başlamışdı. Bu prosesdə türkdilli tayfalar üstünlük təşkil etmişdi. Türkləşmə hər yerdə eyni vaxtda deyil, minilliklərdə davam etmişdir. Əvvəlcə türkdilli tayfalar Azərbaycan ərazisinə şimaldan, Dərbənddən (III-X əsrlərdə), sonralar orta Asiyadan, İrandan (XI-XIV əsrlər) daxil olmuşlar». (A.C.Сумбатзаде. Азербайджанцы -этногигезис и формирование народа). Qərbi Azərbaycan ərazisinin yerli türkdilli əhalisinin formalaşması etnosiyasi tarixlə, daha dəqiq türk xalqlarının etnosiyasi tarixi prosesinin bir hissəsidir

Türk dünyasının tarixi haqqında keçən əsrdə yazılmış bir çox fundamental əsərlərdə bu proseslərlə tanış olduqca araşdırdığımız mahalların əhalisinin ümumtürk dünyasının etnosiyasi tarixi ilə bağlılığı da üzə çıxır. (А.Н.Бернштам. Очерки истории гуннов. Л.Н.Гулиев. Древни тюрки. М.И.Артамонов. История хазар, Н.З.Гаджиева. Тюрко-язычный ареал Кавказа и др.)

Araşdırdığımız zaman kəsiyində Qaraqoyunlu və Göyçə mahalının əhalisinin maddi-mədəniyyətinin tarixi-mədəni kökləri birbaşa yerli əhalinin tarixi prosesidir. Yəni ən qədim dövrlərdən başlayaraq maddi-mədəniyyətin bütün sahələri – yaşayış məskənləri və evləri, geyimləri və bəzəkləri, yeməkləri və içkiləri, nəqliyyat növləri bütövlükdə türk dünyasının bir hissəsidir. Bu elementlərin hər birini ayrı-ayrı araşdırdıqda onların köklərinin, inkişafının ümumazərbaycan və ümumtürk dünyasının bir hissəsi olduğunu üzə çıxarır.

Bu gür faktlar içərisində bir çox misallar göstərmək olar. Hər iki əhalinin yemək rasionunda türklərin ən qədim tarixindən bu günə qədər saxlanılan, daha çox Orta Asiya və Anadolu türklərinin gündəlik yemək mədəniyyətində istifadə edilən «bişməmiş yemək» nümunələridir. Bu cür yemək növləri əsasən heyvandarlıq və əkinçilik məhsullarından alınır. «Koramaz» deyilən yemək təzə çalınmış qatıqla bişməmiş, süzölmüş südün qarışığından alınır. «Agsulaq» sarımsaq qatığa təzə nehrə yağını əridib qatışdırmaqla alınır. «Qovud» üyüdülmüş buğda ununa şərbət qatılaraq hazırlanırdı. Giciklənin yazda yığılıb duzla ovularaq yeyilməsi və s. Demək olar ki, bütün bişmiş yeməkləri sarımsaq-qatıqla yeyilməsi bir çox türk xalqlarında bu günə qədər yaşayır. Bu cür adət daha çox xəmərdən hazırlanan xörəklərə aiddir. Uzun qış aylarında, heyvanların südü azaldıqda ağartının yerini «qurut» deyilən iri, girdə formalı ağ rəngli yaylaqda nehrə çalxalanarkən artıq qalan qatıqdan hazırlanan xüsusi «konservant» əvəz edir. Lazım gəldikcə qurudu ilıq suyun içinə qoyub 1-2 saat müddətinə ovaraqla, çox ləzzətli qatı və qatığabənzər məhlul hazırlayırdılar. Bu cür qurut əzməsinə sarımsaq qatışığı artıq lazım olmurdu. Bu cür qurutlar indiyə qədər Anadolunun hər bir irili-xırdalı şəhərlərinin bazarlarında, Qərbi Azərbaycan əhalisinin hazırladığı ölçüdə və formada satılır. Orta Asiyada belə qurutlar nisbətən kiçik formada hazırlanır və əsasən xəmərdən hazırlanan «beşbarmaq», «manti» ya süfrəyə gətirilərkən əlavə edilir.

Digər bir misal – keçən yüzillikdə arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar nəticəsində elmdə Azərbaycanın yaşayış məskənlərinin təbii və süni mağara məskənlərindən başlayaraq müasir kənd, qəsəbə və şəhər yaşayış məskənlərinə qədər böyük təkmilləşmə və inkişaf prosesi keçdiyi sübut olunmuşdur. Araşdırdığımız XIX-XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın xalq yaşayış məskənləri daimi, yəni kənd, şəhər və müvəqqəti – oba, binə, yurd, yaylaq olmaqla iki mühüm qrupa bölünür. «Yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şərait, mövcud ictimai-iqtisadi quruluş, ailə həyatı normaları, təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti həlledici rol oynamış bu amillərin fəal təsiri sayəsində sosial-iqtisadi tərəqqi ilə həmahəng xalq məişətində əmələ gələn yeni keyfiyyət dəyişikliyi yaşayış məskənlərinin orijinal tip və formalarının meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır». (T.Vəliyev Atropatena, səh.16) Nəinki bütün Azərbaycanda eləcə də, bütövlükdə bütün türk xalqlarının yaşayış məskənlərinin formalarının əsas xüsusiyyətləri göstərilənlərdən ibarətdir. Qərbi Azərbaycan əhalisinin maddi - mədəniyyətinin tarixi - mədəni köklərinin əsasında da bu cür spesifik əlamətlər və təsnifat durur. Konkret olaraq Qərbi Azərbaycanın araşdırdığımız mahallarında çox az qarışıq tərkibli kəndlər məhz XIX əsrdən etibarən çox saylı ermənilərin bura düşünülmüş şəkildə köçürülməsi, həmçinin müxtəlif obyektiv tarixi səbəblərə görə ölkə daxili miqrasiyalar və başqa hadisələr əsas rol oynamışdır.

Maddi-mədəniyyətin bir hissəsi olan nəqliyyat vasitələri də Ön Asiya, Yaxın Şərq ölkələrinin tarixində olduğu kimi e.ə. III-II minillikdən etibarən mükəmməl bir forma almışdır. Qərbi Azərbaycan ərazisinin dəniz səviyyəsindən 1500-2000 metr hündürlükdə olmasına görə, bura da əsasən *atdan* istifadə edirdilər. Kəndlərarası *cığırılar* əsasən qayalıqlardan, sıx meşəliklərdən keçdiyinə görə, XX əsrin əvvəllərində yerli əhalinin *tanıdığı yolların* ermənilər tanımadığına görə əksər hallarda Göyçənin və Qaraqoyunlunun camaatı qırğınlarda və qaçqınlıqda nisbətən az itki vermişlər. Atlar əsasən qonşu İran və Türkiyədən gətirilirdi. Nisbətən kasıb əhali uzunqulaqlardan təsərrüfat işlərində istifadə edirdilər. Qərbi Azərbaycan əhalisinin geyim mədəniyyəti araşdırdığımız dövrdə inkişafdan geri qalmamışdır. Bu dövrdə istehsal olunan parçaların geniş çeşidinin olması, xalqın geyim ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yun, ipək, kətan, pambıq, dəri, gön, keçə kimi yerli xammalın Azərbaycanda bolluğu xalqın geyimlərinin çeşidinin zənginliyinə, növ müxtəlifliyinə və *tipoloji* cəhətdən seçilməsinə imkan yaratmışdır. Azərbaycanın bəzi bölgələrindən fərqli olaraq (Bakı, Abşeron, Quba-Dəvəçi və s.) burada

əhali gəlmə millətlərin, o cümlədən erməni və rusların təsiri altında düşməyərək, milli geyimlərini hətta XX əsrin ortalarına qədər saxlamışlar. Bununda əsas səbbi yerli əhalinin iş üçün başqa yerlərə əsasən miqrasiya etməməsidir. Milli geyim nümunələrindən meşər (önlük), sırtoy (qalın kişi və qadın üst geyimi), yaylıq (baş örtüyü) və s. kimi paltarlar gündəlik istifadə edilirdi. Etnoqrafik baxımdan araşdırdığımız mahalların əhalisinin geyim nümunələri əsasən Azərbaycanın Qərb bölgələri ilə eynilik təşkil edir. Fərq əsasən istifadə olunan parçaların iqlimə görə nisbətən qalın olmaları idi. Bu gün Şərqi Anadoluda, Qaradəniz ətrafı Türkiyə vilayətinin dağlıq kəndlərində əhalinin geyiminin bəzi elementləri araşdırdığımız zona ilə çox oxşardır.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, Qərbi Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tarix-mədəni köklərinin çox ciddi araşdırılması bu gün çox aktual mövzudur.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

- 1.Бромлит Ю.В., Маркова Г.Е. Этнография. М., 1982
- 2.Археология СССР. Т. IV . М., 1982, с. 282-284
- 3.Bakıxanov A. Gülüstanı-İrəm. Bakı, 1986, s.17
- 4.Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы -этногенезис и формирование народа. Баку,
- 5.Бернхетам А.Н. Очерки истории гуннов. М., 1951
- 6.Гунилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1963
- 7.Артамонов М.И. История хазар. Л., 1962
- 8.Гаджиева Н.З. Тюрко-язычный ареал Кавказа. М., 1979
- 9.Vəliyev T. XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi-mədəniyyəti. t.e.doktoru adı almaq üçün avtoreferat. M., 2007
- 10.Касумов Р.М. К этногенезу азербайджанского народа по данным антропологии. – || Сб. ст. К проблеме этногенезу азербайджанского народа //Баку, 1984
- 11.Дряконов И.М. Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения восточного Кавказа и Закавказья с древним востоком в III-II тысячелетиях до н.э. - // Материалы семинара по проблеме происхождения и формирования азербайджанского народа. Тюмень; Баку, 1966
- 12.Голдек П. Тюркские народы и Кавказ - // Азербайджан за рубежом .// -Вып.10-11. Баку,1985
- 13.Гейбуллаев Г.А. Полонимею Азербайджана. Баку, 1986
- 14.Vəliyev T. XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi-mədəniyyətinin formalaşmasında təbii coğrafi, sosial-iqtisadi, siyasi və etno-mədəni amillərin rolu. - // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası // №1 Bakı, 2007.
- 15.Məhərrəmov Q., Məhərrəmov İ. Başı dumanlı Göyçə. Bakı, 2007
- 16.Əliyeva R. Azərbaycan toponimləri. Bakı, 2002

АГАЕВА ХАТИРА

К.и.н.

*E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com***ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ КОРНИ МАТЕРИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ
ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (НА ПРИМЕРЕ РАЙОНОВ КАРАКОЮНЛУ И ГЕЙЧЕ)**

На территории современной Армении, которая была заселена тюрками – азербайджанцами тысячелетиями сложились довольно устойчивые культурные и исторические корни со своеобразными элементами в различных областях материальной жизни населения. Так становится ясно, что еще со II тысячелетия до н.э. указанным, исследование территории относились именно автохтонному, местному населению.

В статье приведены примеры, кухонные культуры с другими частями общетюркского мира – со Средней Азии, с Турцией и т. д. Имеются некоторые исследования на основе топонимии указанные регионов.

AGAYEVA KHATIRA

*E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com***HISTORICAL CULTURAL ROOTS OF FINANCIAL LIFE
WESTERN AZERBAIJAN PEOPLE
(ON EXAMPLE OF KARAKOJUNLI AND GOKCHE DISTRICT)**

In territory of modern Armenia which was settled by Turkish Azerbaijanians during centuries were built strong enough historical and cultural roots different with it distinguishing elements financial life of population.

*Rəyçi: t.e.n. Məmmədova M. t.e.d. Q.S. İsmaylov**AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Etnososioloji tədqiqatlar şöbəsinin 18 may 2010-ci il tarixli iclasının qərarı ilə cəpa məsləhət görülmüşdür (protokol №5)*